

UOT 94 [479.24]

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.119>

RAMİL AĞAYEV

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın VII – XIV əsrlər tarixi”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
ramilmahir@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR AXC DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz, xəzərlər, türk, etnos.

GİRİŞ

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin bir sıra məsələləri dövlətçilik və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından həm elmi, həm də siyasi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu problem Azərbaycan tarix elmində öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş məsələlərdən biridir. Həmin məsələlərin ətraflı surətdə araşdırılması müasir dövrdə meydana çıxan və yaxud süni şəkildə yaradılan bəzi problemlərin həllinə yardım edə bilər.

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır. Unutmaq olmaz ki, bu problem təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də mühüm praktiki və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu əsaslandırmaq üçün müasir tarixi şəraitə, yaşadığımız regionun yaxın hədudlarında baş verən etnik, dini məzmunlu qarşıdurmalara diqqət yetirmək kifayətdir. Odur ki, problemin elmi şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu araşdırma Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğu aradan qaldırmağa töhfə verə bilər.

Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şima-

li və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmışdır. Azərbaycan türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Özü də maraqlıdır ki, bu cəhdlər etnik azlıqlara qarşı deyil, çoxluq təşkil edən türklərə qarşı həyata keçirilmişdir. Belə ki, türklərin Azərbaycana sonradan gəlməsi, yerli əhalinin necə deyirlər, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə Qafqaz və irandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma mülahizələr ortaya atılmış və guya “problemin həlli yolunda” araşdırmalar aparılmışdır. Eyni cəhdlər Azərbaycan türk dilinə münasibətdə də həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tənqidi coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) xadimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Onların bir çoxunun həm Cümhuriyyət dövründə, həm də onun devrilməsindən sonrakı dövrdə yazmış olduqları əsərlərində ölkəmizin siyasi və mədəniyyət tarixi ilə yanaşı, etnik tariximizlə bağlı materiallara da rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları və fəallarından M.Ə.Rəsulzadənin “Qafqaz türkləri”, “Azərbaycan cümhuriyyəti”, “Azərbaycan şairi Nizami”, “Əsrimi-

zin Səyavuşu", M.B.Məmmədzaadənin "Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya", K.Odərin "Azərbaycan", M.H.Vəliyevin (Baharlı) "Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)", C.Zeynalovğunun "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" və "Şirvanşahlar yurdu" kimi əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir.

Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlər M.Ə.Rəsulzadənin təsvirində

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) özünün bir sıra əsərlərində yalnız siyasi məsələlərdən deyil, eləcə də Azərbaycan tarixinin dövlətçilik, mədəniyyət və etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən də bəhs etmişdir. Onun 1928-ci ildə çap etdirdiyi "Qafqaz türkləri" adlı əsərində Qafqazın etnosiyasi xəritəsi, türklərin burada məskunlaşması, eləcə də Qafqazdakı türk elləri haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmişdir. Burada Xəzər sahillərinin qədim dövrlərdən başlayaraq türk soyları tərəfindən məskunlaşdırıldığı göstərilmişdir [12, s.15-16].

M.Ə.Rəsulzadə türklərin indi yaşadıkları Cənubi Qafqaz torpaqlarının qədim sakinlərinin türk soyundanmı, yoxsa başqa bir soydan olması haqqında suala hələ tam şəkildə cavab verilmədiyini yazır. O, öz əsərində şumerlərin, midiyalıların, hetlərin türk olması haqqında "Turan nəzəriyyəsi"nə, akademik Marrın "Yafəs nəzəriyyəsi"nə də öləri münasibət bildirir [12, s.16-17]. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə linqvistik materiallara əsaslanan N.Y.Marr (baxmayaraq ki, onun nəzəriyyəsində bir sıra nöqsanlar vardır) türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada müəyyənləşdirmişdir. Lakin elmdə ortaya atılan bir sıra nəzəriyyələr, o cümlədən "Altay" nəzəriyyəsi türkologiyada bu fikrin inkişaf etdirilməsinə mane olmuşdur. Çünki həmin nəzəriyyələrin tərəfdarları türk xalqlarının mənşəyini və onların əzəli yurdunu yalnız şərqdə axtarırlar. Halbuki, qədim dil əlaqələrini əks etdirən faktlar türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada lokallaşdırır [4, s.92].

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, qafqazmənşəli xalqların dillərində rast gəlinən türkmənşəli sözlər də türk ellərinin böyüklüyünü və gücünü göstərir. Müəllif miladdan sonra V yüzilliyin ortalarında yeni-yeni türk ellərinin – hunlar, sa-

birlər və xəzərlərin Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olaraq, Azərbaycanın şimal torpaqlarında məskən saldıqlarını, bir sıra hallarda Arazın o biri tayına, yəni indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə də keçdiklərini, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında mühüm rol oynadıqlarını qeyd etmişdir [12, s.17].

M.Ə.Rəsulzadə daha güclü türk axınının VII yüzilliyin başlanğıcında olduğunu bildirir və qeyd edir ki, ərəblərin Azərbaycanı ələ keçirməsi quzeydən gələn türk axınlarını bir qədər zəiflətməmişdir. O, Sasanilər kimi ərəblərin də Dərbənddə türklərə qarşı müdafiə tədbirlərinə böyük önəm verdiklərini də qeyd etmişdir [12, s.18].

M.Ə.Rəsulzadə öz əsərində ərəblərin köçürmə siyasətindən də bəhs etmişdir. Həm Əməvilər, həm də Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yalnız ərəblər deyil, digər xalqlar da köçürülürdülər. Onların arasında türklər üstünlük təşkil edirdi. M.Ə.Rəsulzadə həmin köçürülənlərin nəslindən olan Afşinin, Böyük Buğanın xəzərlərlə əlaqəsindən, hətta Afşinin Azərbaycanda müstəqil türk hakimiyyəti qurmaq cəhdindən də bəhs etmişdir [12, s.18]. Müəllif Böyük Buğanın Şəmkir şəhərini yenidən bərpa etdirərək, xəzərləri burada yerləşdirdiklərini qeyd etmişdir [12, 18].

M.Ə.Rəsulzadə öz əsərində Səlcuqların Azərbaycana axınlarından da bəhs etmiş, onların türkmən-oğuz ellərindən olduğunu göstərmişdir [12, s.19]. Türklərin Qafqaz dağlarındakı varlığını bu günədək qalmaqda olan türk el-tayfa adları da sübut edir.

M.Ə.Rəsulzadə "Kitabi Dədə Qorqud" boylarının Azərbaycanda yaranması fikrinin ağırlıq qazandığını qeyd edərək, dastanda Anadolu, Azərbaycan, Qafqaz türklərinin bir soydan gəldiklərini, bir el, mədəniyyət ortamında yaşadıklarını ön plana çəkmişdir [12, s.21-22]. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya qorqudsünaslığı "Kitabi-Dədə Qorqud"un istər etnik mənşə, dil və məfkurə, istərsə də tarixi-coğrafi baxımından Azərbaycan türklərinə mənsub olması fikrini qəti şəkildə qəbul etmişdir. Dastan Azərbaycan türklərinin etnik tarixi və tarixi coğrafiyasıdır. O, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə əks etdirən bir mənbə olaraq Azərbaycan türklərinin etnik yaddaşının və arxaik təfəkkürünün öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətli. Bu qiymətli

mətli məxəzdəki tarixi faktlar, hadisə və proseslər başqa mənbələrdəki faktlarla tutuşdurulduqda, müqayisəli təhlil süzgəcindən keçirildikdə Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin necə təhrif olunduğu tədqiqatçıda heyranə doğurur [8, s.19].

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan cümhuriyyəti" adlı əsərinin "Azərbaycan xalqı" adlı birinci və "Ədəbi və milli intibah" adlı ikinci paragraflarında Azərbaycan xalqının formalaşması, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, xalqımızı bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: "Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyəti-əsaslıya etibarilə şərqilidirlər" [13, s.12]. Müəllif Azərbaycan ərazisinin böyük türk dünyasının bir hissəsi, Azərbaycan türkünün isə "böyük türk ağacının bir dalı" olduğunu, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Azəri türklərinin hal-hazırda yaşadıkları torpaqların türklərin qədim vətəni olduğuna işarə edən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ərazisində türklər tərəfindən irili-xırdalı bir çox dövlətlərin qurulduğunu və "bu yerlərin daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı" olduğunu, xüsusilə vurğulamışdır [13, s.12].

M.Ə.Rəsulzadə xəzərlərin Azərbaycan ərazisində uzunmüddətli hökmranlığına da diqqət yönəltmiş, sonrakı türk axınlarının isə ölkəni qəti olaraq bir türk məmləkətinə çevirdiyini göstərmişdir. O, diqqəti belə bir məqama yönəldir: Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan sülalələr türk olmuş və son nəticədə məğlub olanlar ölkəni başqalarına deyil, yenə də türk sülalələrinə tərk etmişlər [13, s.12].

M.Ə.Rəsulzadə haqqında bəhs olunan əsərində də Azərbaycan türklərinin yayılma arealına diqqət yönəltmişdir. O, azəri türklərinin Azərbaycanı ikiyə bölən Araz çayının hər iki tərəfində məhkum deyil, hakim bir millət kimi məskən saldıqlarını, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə əlavə edir ki, əsrlərdən bəri İranda hakim millət də türklər olmuşdur [13, s.14].

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800-cü ildönümü münasibətilə 1941-ci ildə yazmış olduğu, lakin 1951-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində də ölkə əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türklə-

ri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri filoloji baxımdan kifayət qədər araşdırılmış və layiqincə qiymətləndirilmişdir [5, s.167-176; 3; 6; 16]. Lakin əsərdəki dövlətçilik və etnik tariximizlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır.

Müəllif adı çəkilən əsərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının İran və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən qaynayıb-qarışma prosesi nəticəsində əski mədəniyyətlər yatağı olan bu yerlərdə keyfiyyətcə yeni bir mədəniyyətin – Şərq İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir. İbn Xəldunun qeyd etdiyi kimi, "İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, İslam dinini qəbul etmiş bütün xalqların birlikdə tikdiyi bir binadır" [14, s.6]. Müəllif qeyd edir ki, "ümmət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan "mədəniyyət ortaqlığı payı" millət dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfanında öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur" [14, s.8]. Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərq İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu vardır. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, min ildən bəri İslam Şərqində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsusu olmuşdur [14, s.19]. İslamdan sonrakı fars dili türk hakimiyyəti, himayəsi altında doğulmuşdur. O, türk ədəbi dilinin gec formalaşmasının səbəblərini də izah etməyə çalışmış, bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında nümunələr də vermişdir [5, s.171]. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətinin dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını qeyd edir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktlar ortaya qoyur. Təsədüfi deyildir ki, Nizami "Yeddi gözəl" poemasının bir yerində özünün türk olmasının qiymətləndirilməməsindən şikayət edir. Müəllif burada "türklüyü" həm də "yüksək söz" mənasında işlətməmişdir [14, s.28]. O, türk sözünü "gözəllik", "qüvvət", "qəhrəmanlıq", "rəhbər" mənalarında da işlətməmişdir

[14, s.140-144]. M.Ə.Rəsulzadə türkcə xas olan sifətləri canlandırmaq üçün Nizaminin "Xəmsə"sindən belə bir nümunə gətirir:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətəkər bir hindusan!

[14, s.140].

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə "türk" məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir [14, s.141]. Təsədüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin "türk kimi" ("tork-var") meydan atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə özünün 1925-ci ildə yazmış olduğu "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində də Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, "Tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir qismi vardır. Hər bir millətin tarixi buradan başlayır. Bu dövr tarixində millətlərdən, millətin əsil kütləsini təşkil edən xalqdan, xalqın adət və əxlaqından bəhs olunur" [15, s.28].

Şumerlərin "Turani" irqə mənsub olduğunun şübhə doğurmadığını yazan müəllif əlavə edir ki, midiyalıların etnik mənsubiyyəti isə mübahisəlidir və onların əski iranlılar olduğunu inkar edənlər də yox deyildir. O, fransız şərqşünası Le Normanın Midiyanı "Turan Midiyası" adlandırmasına diqqət yönəltmişdir [15, s.29]. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, İran tarixinin Midyada axtardığı aryanilər (arilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəldilər. Buradakı yerlilər qismən sıxışdırıldılar. Yerlilər birdən-birə təslim olurdular. İllərlə müqavimət göstərmiş, mövcudiyyətlərini müdafiə və mühafizə etmişdilər. Arilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi indiki Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan bu ərazi (Azərbaycan) üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin, xəzərlərin hücumuna məruz qalan farslar Dərbənddə müdafiə səddi çəkməli olmuşdur. Müəllif əlavə edir ki, Əhəməni hökmdarı Keyxosrovun (II Kirin) Tomris tərəfindən qətlə yetirilməsi də Azərbaycanda baş

vermişdir. Azərbaycan ərazisi İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə əks-səda yeri olmuşdur. Buradan Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərarətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır [15, s.29].

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, indiki Azərbaycan əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman mübahisə obyektinə olmuşdur. İnsanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşıq dastanları ilə çoban türklərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyər qəbul etmişdir [15, s.29]. O, əlavə edir ki, bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin [15, s.30].

Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlər digər AXC dövlət xadimlərinin əsərlərində

Müsavat partiyasının fəal üzvlərindən sayılan M.B.Məmmədzadə (1898-1959) Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı bir çox məqalələrin və "Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya" adlı əsərin müəllifidir [9, s.118-130].

1951-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" əsəri kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Əsər giriş və dörd hissədən ibarətdir. Müəllif əsərin girişində qeyd edir ki, Midiya həm də "Turan Midiyası" adlanmışdır [9, s.119]. O, Heradotun özünün "Tarix" əsərində miladdan öncə VI əsrin ortalarında Midiyanın şimal hüdudlarında, Xəzər dənizi hövzəsində göstərdiyi massagetləri türk hesab edir.

Müəllif həm əsərinin girişində, həm də onun son qisminə "alban" etnosu və "Albaniya" ölkə adının mənasını açmağa çalışmışdır. O, bu istiqamətdə bir çox şərhələrin olduğuna diqqət yönəldir. Apardığı araşdırmalar nəticəsində müəllif belə qərara gəlir ki, Albaniya adı "dağlıq", "yürsəklik", "bəyazlıq", "parlaqlıq",

“qəhrəmanlıq”, “hürriyyət” və “hakimiyyət” kimi bir çox mənalara ifadə edən xalis türkcə bir kəlmədir. Lakin o, əlavə edir ki, Albaniyaya “Türk Albaniya” deməyimizin səbəbi yalnız bu deyildir: Albaniyanın etnik təşəkkülü, təkamülü və tarixi müqəddəratı tədqiq edildiyi zaman bu məmləkətin “Türk” ünvanına tuş gəldiyi daha çox anlaşılır [9, s.121].

Müəllif əsərinin birinci hissəsində Albaniyanın coğrafi hədudlarından bəhs etmişdir. O, Albaniyanın hədudları məsələsində antik müəlliflərin (Plini, Strabon və başqaları) məlumatı ilə erməni müəlliflərin məlumatının uyğun gəldiyini göstərir, Albaniyanın Sunik, Paytakaran, Uti, Kaspiana vilayətləri haqqında nisbətən ətraflı şəkildə bəhs edir. Müəllif Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin Aran adlandığını, bir müddət Azərbaycanı da idarə etmiş Arşakilərin əslində türk mənşəli sülaləsi olduğunu bildirir [9, s.121]. O, apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlir ki, Albaniyanın hədudları demək olar ki, bu günkü Şimali Azərbaycan ərazisi ilə üst-üstə düşürdü [9, s.122].

M.B.Məmmədşad əsərinin ikinci hissəsini “Albaniyanın etnik təşəkkülü” adlandırmışdır. O, qeyd edir ki, Araz çayından Dərbəndə qədər geniş bir ərazidə məskunlaşmış albanlar hun, sabir, bulqar, xəzər və sair türk tayfalarının təzyiqi altında Dərbənddən Kür-Araz vadisinə çəkilməmişdir. VII yüzilliyin 30-40-cı illərində xəzərlərin rəhbərliyi altında Şimali Qafqazdan Şimali Azərbaycana-Cənubi Qafqaza türk boylarının yeni axınları başladı və bu axınlar artıq əvvəlki dövrlərdə tarixi Azərbaycan torpaqlarını özünə daimi məskən seçmiş türk xalqlarının xüsusi çəkisini daha da artırdı. Bu zaman Albaniya tamamilə “xəzərləşmişdi” və Şimali Azərbaycan uzun müddət xəzərlərin əlində olduğuna və onların içərisində türklər mühüm yer tutduğuna görə ərəblər bəzən onu “Xəzərlər məmləkəti” adlandırırdılar [9, s.122].

Ərəbdilli ilkin yazılı qaynaqların məlumatları və arxeoloji qazıntılar M.B.Məmmədşadəni haqlı olduğunu göstərməkdədir. Məsələn, Ət-Təbəri I Xosrovun dövründə yaradılmış Azərbaycan səpəhbudluğundan bəhs edərkən onu “Xəzər ölkəsi” (هي بلاد الخزر – “o, Xəzər ölkəsidir”) adlandırır [17, s.92]. Əl-Bəlazuri də bəzən Şimali Azərbaycan ərazisinə münasibətdə “Xəzərlər ölkəsi” ifadəsinə yer verir [1, s.173]. O, Qəbələ şəhərini belə təqdim edir: “Qəbələ şəhə-

ri, o, (elə) Xəzərdir” (ومدينة قبله وهي الخزر) [2, s.120].

Göründüyü kimi xəzərlərin tarixi Azərbaycan türklərinin tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır və bu faktı Azərbaycan torpaqlarındakı toponimik materiallar da sübut edir. Keçmişdə Qəbələ və qonşu vilayətlərin ərazisində “Xəzəri” adlı kəndlər mövcud olmuşdur [1, s.55]. Bundan başqa, Azərbaycan ərazisində “Xəzərdag” (Füzuli rayonu), “Xəzəryurd” (Ordubad rayonu), “Xəzəryaylaq” (Lerik rayonu), “Xəzərsəngər”, “Xəzərtəpə” kimi toponimlər də “Xəzər” etnonimini özlərində qoruyub saxlamışlar [7, s.204].

A.A.İessen tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki Üçtəpədə Xəzər hökmdarına məxsus VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərinə aid qəbir abidəsi də aşkar edilmişdir [21, s.64-65]. Həmin abidə xəzərlərin Azərbaycan torpaqlarında uzun müddət varlığının bariz nümunəsidir.

M.B.Məmmədşadəyə görə, ərəbdilli müəlliflərdən əl-Müqəddəsi Azərbaycan ərazisində əhali arasında işlədilən dillərin fars dilindən fərqli dillər olduğunu göstərmiş, Əsəm əl-Kufi isə Araz çayı ətrafındakı bölgələrdə, xüsusilə Beyləqan zonasında xəzər türkcəsinin yayıldığını qeyd etmişdir [9, s.122]. O, “Şirvan” adının mənasının fars dilinin materialları əsasında izah olunmasına etiraz edərək, bu cəhdlərin əsassız olduğunu göstərmişdir. Müəllifə görə, Azərbaycanın şimal hissəsindəki “Şirvan” şəhəri xəzərlərə aid bir türk şəhəri olmuş, şəhər öz adını “şirvan” tayfasından, bölgə isə Şirvan şəhərindən almışdır. Belə ki, erməni tarixçisi Moisey Xoranetsi, öz əsərində indiki, Şimali Qafqaz, Volqa-Don hövzəsini əhatə edən, hökmdarlarına xaqan deyən “Asiya Sarmatiyası” birliyinə daxil olan 53 tayfadan bəhs edərkən hun, xəzər, barsil, massaget türklərindən sonra, 44-cü tayfa olaraq “şirvan” tayfasının adını çəkir [9, s.122]. M.B.Məmmədşadə yazır ki, “Şirvan” adının “əbədi ruhlu” mənası verən Ənuşirvanla heç bir əlaqəsi yoxdur. O, Şabran adı ilə Şirvan adı arasında bir əlaqənin olmasını da mümkün sayır.

M.B.Məmmədşadə əski qaynaqların Şabranı Əfrasiyabın paytaxtı kimi göstərdiyini də əlavə edir və bu adın sabirlərlə bağlı olması ehtimalına da diqqət yönəldir [9, s.122]. Müəllif sabir türklərinin Azərbaycan tarixində mühüm rol oynadığını və əsasən Uti vilayətində məskunlaşdıqların qeyd edir

Albaniyada yaşayan tayfalardan biri də barslı (barsil) tayfası idi. M.B.Məmmədzaadə “hökmdar iskitlərə” bir müddət barslı tayfasının başçılıq etdiyini bildirir [9, s.123]. Mövcud yazılı qaynaqlar barslı tayfasını müxtəlif şəkildə o cümlədən, barsil şəklində təqdim edirlər. Barsillər və bu adın müxtəlif formaları haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Kəngərlər kimi, barsillər də mənbələrdə həm ayrıca tayfa, həm də hunların qollarından biri kimi təqdim edilir. Mənbələrdə barsillə yanaşı bəncər və bələncər tayfalarının adlarına da rast gəlinir. Bir sıra tədqiqatçılar (İ. Markvart, V.F. Minorski, M.İ. Artamonov) bəncər və bələncər etnonimlərinin barsil və bulqar etnonimləri ilə eyni olması haqqında fikirlər səsləndirmişlər. Z.V.Toğan da ilkin qaynaqlarda barsillərin bulqarların bir qolu olması və həm də Xarəzmdə məskunlaşması haqqında faktlara rast gəldiyini bildirir [18, s.404].

M.B.Məmmədzaadəyə görə, Şəki adı “saklar yurdu” mənası verən Sakasenin qısaldılmış formasıdır. O, sakların və kimmerlərin türk olması və kimmerlərin indiki bulqarların əcdadı olması ehtimalına da yer verir. Müəllif yazır ki Moisey Xorenatsi “İskitya” kəlməsinin yanında, “yəni türklər” qeydini də əlavə etməyi unutmamışdır [9, 123-124]. O, kaspiləri də bu və ya digər şəkildə türklərlə bağlayır.

Müəllif əsərinin üçüncü hissəsində Albaniyanın siyasi tarixindən bəhs edir və hətta Urartu yazılarında rast gəlinən “Kukha Alban” (“Kuh Albaniya”) ifadəsinin Albaniyaya aid olması haqqında fikirlərin mövcudluğuna da diqqət yönəldir [9, s.126].

Müəllif əsərinin dördüncü hissəsində bir daha yazılı qaynaqlarda və elmi ədəbiyyatda alban etnosu və Albaniya adının mənşəyi ilə bağlı olan fikirlərdən bəhs etmiş və fikirlərini yekunlaşdıraraq Albaniyanın bir türk ölkəsi olması qənaətinə gəlmişdir [9, s.12-129].

Gənc yaşlarından AXC xarici işlər nazirliyində fəaliyyətə başlayan Kərim Odərin (1901-1981) 1982-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan” adlı əsəri giriş və 16 paragrafdan ibarətdir. Əsərin müxtəlif paragraflarında Azərbaycan xalqının etnik tarixi ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlərə rast gəlinir.

Əsərin birinci paragrafında “Azərbaycan” adının mənası və onun tarixi sərhədləri haqqında məlumatlara da yer verilmişdir [11, s.17-23].

K.Oder Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin tayfaların axınları və ticarət yollarının buradan keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdığını qeyd etmişdir. Burada Azərbaycan dedikdə yalnız indiki Cənubi Azərbaycan deyil, həm də Şimali Azərbaycan ərazisinin başa düşüldüyü vurğulanmış və bölgə uğrunda xəzərlərin əvvəlcə sasanilərlə, sonra isə ərəblərlə uzun müddətli mübarizə apardığı göstərilmişdir [11, s.16-17].

Əsərin “Siyasi tarix” adlanan dördüncü paragrafında əsasən qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlərdən bəhs edilmiş, qismən də etnik məsələlərə toxunulmuşdur. Müəllif burada Parfiya dövlətini əvəz edən Sasanilərin Azərbaycanda həyata keçirdiyi köçürmə siyasətinə də diqqət yönəltmiş və I Xosrov Ənuşirvanın xəzərlərə qarşı gördüyü müdafiə tədbirlərindən də bəhs etmişdir [11, s.33].

Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafəti ilə Xəzər xaqanlığı arasında uzunmüddətli mübarizə meydanına çevrilmişdir. Müəllifə görə, ərəblər xəzərlər üzərində, əsasən, VIII əsrin 30-cu illərində üstünlük qazandılar və bu zaman ərəblər xəzərlərdən aldığı əsirləri də Dəbənddən cənubdakı ərazilərdə, Şimali Azərbaycanda yerləşdirdilər. Bu əsirlərin çoxu xəzərlərə yardım etmiş bulqarlardan ibarət idi. Beləliklə, uzun müddət Azərbaycanı əldə saxlamış Xəzər xaqanlığının hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda məskunlaşmış xəzərlər və ərəblər tərəfindən əsir alınaraq burada yerləşdirilmiş xəzərlərlə birlikdə bulqarlar Azərbaycanın etnik xəritəsinin mühüm bir ünsürünə çevrilmişlər [11, s.30]. Müəllif doğru olaraq, qeyd edir ki, ərəblər VIII əsrin 30-cu illərində üstünlük qazansalar da Ərəb xilafəti ilə Xəzər xaqanlığı arasında mübarizə Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti dövründə davam etmişdir. Ərəb xilafətinin tənəzzülü dövründə türkmənşəli Səcoğulları (Sacilər) isə bir müddət Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmuşlar.

Müəllif oğuzmənşəli Səlcuqların türkmən adlandığını, xüsusilə, qeyd etmişdir. Səlcuqlar dövründə türkmənlər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məskunlaşaraq bölgədə türklərin xüsusi çəkisini daha da artırmışlar. O, həmçinin qeyd edir ki, səlcuqlar, əsasən, imperatorluğun ucqar bölgələrində yerləşdiklərindən onlara

həm də “uc türkmənləri” deyilirdi [11, s.32].

Əsərin altıncı paragrafi “Etnoqrafiya tarixi” adlanır və tamamilə etnik məsələlərə həsr olunmuşdur. Müəllif Azərbaycanın həm cənub hissəsində, həm də şimal hissəsində yaşayan xalqın, əsasən, azəri türklərindən ibarət olduğunu qeyd edir. Başqa sözlə, Azərbaycanın tarixi həddləri azəri türkcəsinin yayıldığı ərazilərlə üst-üstə düşür [11, s.89]. O, Atropatena və Albaniya adlarının siyasi mahiyyət kəsb etdiyini bildirir. Dil və antropologiyaya aid doğru və aydın məlumat olmadığına görə albanların etnik mənşəyi haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir. K.Odər “albanlar” adı altında toplu tayfalar birliyinin başa düşüldüyünü və bu birliyə daxil olan xalqlardan birinin də kaspilər olduğunu göstərir. Albaniyda yaşayan tayfalardan biri də utilər idi. Utiləri udinlərlə eyniləşdirən müəllif onların indi də Şimali Azərbaycanda məskunlaşdığını, lakin türk dilində danışdıklarını qeyd edir. Azərbaycanın yerləşdiyi mövqeyə diqqət yönəldən müəllif ərazidən şimal və cənub istiqamətdə hərəkət edən tayfaların Azərbaycanın etnik xəritəsində müəyyən iz buraxdıklarını da nəzərə çatdırır.

Miladdan öncə III əsrdə Atropatenanın Parfiya Arşakiləri tərəfindən idarə olunduğunu qeyd edən müəllif yazır ki, bu sülalə iranmənşəli olmamışdır. Parfiyalılar əsil farsların gözündə yabançı bir hakimiyyət olmuşdur. Fransız tarixçisi Rene Qrosset Firdofsinin özünün “Şahnamə” əsərində Parfiya Arşakilərindən bəhs etməməsini onların etnik mənsubiyyəti ilə bağlamışdır. Onun apardığı araşdırmalara görə, parfiyalılar Turani bir xalq olmuşdur. Parfiya dövləti Azərbaycanın müəyyən bir hissəsini də əhatə etmiş və bu zaman yeni türk tayfalarının Azərbaycana axını güclənmişdir [11, s.91].

Ümumi şəkildə İskitlər adı altında tarixə daxil olan tayfalar birliyinin daxilində türk tayfaları üstünlük təşkil etmişdir. K.Odərə görə, bu, türklərin Azərbaycanda miladdan daha əvvəl məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir. O, əlavə edir ki, Muğan və Qarabağdakı kurqanlar da onların Azərbaycanda məskunlaşmış olduğunun göstəricisidir [11, s.92].

Mənbələrdə skiflərlə bağlı məlumatlar qarışıqdır. Onların iranmənşəli olması haqqında fikir söyləyən tədqiqatçılar, əsasən, konkret faktlara deyil, məntiqi mühakimələrə istinad

edirlər. Bəzi mənbələrdə skiflərin arasında türk-mənşəli etnosların da olmasına işarə edirlər. Məsələn, Feofilakt Simokatta yazır ki, biz şərq skiflərini adətən, türk adlandırırıq [22, s.106]. O, daha sonra əlavə edir ki, onlar Qafqazın ətəklərində yaşayırlar [22, s.159].

K.Odər erməni mənbələrinə istinad edərək hunların Azərbaycana daha öncə gəldiklərini, IV–V əsrlərdə isə Azərbaycanın etnik xəritəsində mühüm yer tutduqlarını qeyd edir. Hun tayfaları arasında haylandurlar mühüm yer tuturdu. Müəllif onları Haylanduruk adlandırır və ağ hunlarla eyniləşdirir. Onun fikrinə görə, buradakı “duruk” kəlməsi “türk” adına açıq bir işarədir və Markvart “İrənsəhr” əsərinə yazdığı qeydlərdə Muğandakı Balasaqun şəhərini “Ağ hun şəhəri” adlandırmışdır [11, s.92].

K.Odərə görə, sabirlər və xəzərlər çox erkən çağlardan Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Erməni qaynaqlarına istinad edən müəllif bulqarların miladdan əvvəl Azərbaycan gəldiyini və indiki Qars vilayətində məskunlaşdıklarını da bildirir. O, öz əsərində barsillərdən də bəhs etmişdir. Müəllif sarı uyğurların (sarağur) eramızın ilk əsrlərində Cənubi Qafqazda məskən saldığını bildirir və qeyd edir ki, sasanilər dövrünə aid edilən Payqulu kitabəsində türk tayfalarından olan “Akacərilərin xaqanı” mənasına gələn bir ifadə vardır [11, s.93].

Sabirlər uzun müddət Azərbaycanda məskunlaşmış, sasanilərlə həm vuruşmuş, həm də müttəfiq olmuş, Anadoluya da daxil olaraq Kapadokiya və Konyaya qədər getmişlər. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, I Qubadın dövründə (488-531) Arranın böyük bir hissəsi sabirlərin əlində idi. Sabirləri əvəz edən xəzərlər VII yüzilliyin əvvəlində Bizans imperatoru İraklinin müttəfiqi kimi sasanilərə qarşı vuruşmuş və ərəblərə qədər bölgəni öz əllərində saxlamışlar [11, s.93-94].

K.Odər qeyd edir ki, Ərəb fəthəti ərafəsində Azərbaycanda türk ünsürləri olduqca geniş bir şəkildə təmsil olunmuşdu. Müəllif burada “Kitab ət-Tican” əsərindəki xəlifə I Müaviyənin (661-680) Şəriyyə əl-Curhumi ilə məşhur dialoqunu da vermişdir [11, s.95]. Z.M.Bünyadov da öz əsərində həmin dialoqdan bəhs etmiş və onun geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasını təmin etmişdir. Burada I Müaviyə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid (Ubeyd) ibn Şəriyyə adlı şəxsdən soruşur: “Türklər və

Azərbaycan nə deməkdir?” Abid cavab verir: “Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir” [1, s.14].

K.Odər öz əsərində ərəblərin Azərbaycanı fəth etdikdən sonra burada həyata keçirdiyi köçürmə siyasətindən də bəhs etmiş və bir çox ərəb qəbilələrinin ölkəmizin ərazisində yerləşdirildiyini göstərmişdir. Ərəb istilas və onların burada həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, etnik-mədəni və dini həyatında dərin iz buraxdı və bir sıra nəticələrə gətirib çıxardı. Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibində az-çox dəyişikliyə səbəb oldu və yeni dil ailəsinin nümayəndələri – sami dil ailəsinin nümayəndələri olan ərəblər ölkənin etnik xəritəsində müəyyən yer tutmağa başladılar. Lakin ərəb xilafəti dövründə çoxsaylı ərəb qəbilə və tayfalarının Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi və ərəb dilinin yayılması əhalinin ərəbləşməsinə gətirib çıxara bilmədi. Əksinə, K.Odərin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda möhkəmlənən ərəblər özlərinin ərəb mənşəyini itirərək yerli əhali ilə qaynayıb-qarışdılar. Bununla belə, ərəblərdən olan iki sülalə ölkəmizin tarixində mühüm rol oynamış, Rəvvadilər və Şeybanilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin əsasını qoymuşlar [11, s.95-96].

Müəllif qeyd edir ki, ərəblər tərəfindən Azərbaycanda müəyyən qədər farsmənşəli əhali də yerləşdirilmişdir. Digər tərəfdən Abbasilər dövründə Azərbaycana yeni türk tayfaları da köçürülmüşdür. Abbasi valilərinin bir çoxunun əsgəri hissələri türklərdən ibarət idi. Müəllif türk sərkərdələri sırasında Afşin, Əbu Sac Divdad, Buğa kimilərinin adlarını çəkir və Buğanın xəzərləri Şəmkirdə yerləşdirməsindən bəhs edir. K.Odər əsərində kəngərlər haqqında öləri məlumat vermişdir [11, s.96]. O, siyavurdilər tayfasını oğurlar kimi təqdim edir və bəzi tədqiqatçıların onları macar və qaraxəzər adlandırdığını da bildirir [11, s.97].

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, hər halda Səlcuqlardan əvvəl Azərbaycandakı türk ünsürü, əsasən, xəzərlərdən ibarət olmuş və onlar Qəbələ, Borçalı, Qazax kimi bölgələrdə məskunlaşmışdılar.

Səlcuqların Azərbaycan axınlarının XI əsrdə Rəvvadilər dövründə başladığını yazan müəllif onların daha çox “türkmən” adı ilə tanındığını da qeyd edir [11, s.9-98].

AXC ordusunun zabiti Cahangir Zeynalöglü (1892-1944) 1924-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” adlı əsərində Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalinin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişdir. C. Zeynalöglüyə görə, Albaniya yunanca “dağlar məmləkəti” deməkdir [20, s.6].

C.Zeynalöglü qeyd edir ki, türklər Şimali Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşmışdır. Ərəblər Azərbaycana gələndə də əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Müəllifə görə, h.22-ci (642) ildə Azərbaycandakı türklərin bir hissəsi ilk dəfə İslam dinini qəbul etmişdir [20, s.11-12].

C.Zeynalöglü Ərəb xilafəti dövründə həyata keçirilən köçürmə siyasəti və onun etnik nəticələrindən də öləri şəkildə bəhs etmişdir. Əməvilər dövründə həyata keçirilən köçürmə siyasəti və ərəb döyüşçülərinin xəzərlərə qarşı müharibələrdə rolu Azərbaycan əhalisinin yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Onlardan bəzilərinin qəbirləri son zamanlara kimi qalmaqdadır. Hal-hazırda Dərbənd ətrafındakı “Qırqlar” adlı məşhur ziyarətgah xəzərlərlə müharibədə həlak olmuş ərəb şəhidlərinin məzarları hesab edilir [20, s.15]. C.Zeynalöglü İslam dininin Azərbaycan yayılmasına da münasibət bildirmişdir. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, İslamı bütün dünyada yaymaq istəyən ərəblər bunu məcburi şəkildə həyata keçirmirdilər. Hətta gürcülər etiraf edirlər ki, Gürcüstanda xristianlıq ərəblərin zamanında daha çox yayılmışdı [20, s.17].

C.Zeynalöglü 1931-ci ildə çap etdirdiyi “Şirvanşahlar yurdu” adlı digər əsərində də Azərbaycanın əhalisi, xüsusilə Şirvan bölgəsində məskunlaşmış əhali haqqında bəhs etmişdir. Əsərin qədim dövrdən bəhs edən birinci bölümündə Albaniyanın sərhədləri, şəhərləri, əhalisi o cümlədən, kaspilər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir [10, s.73]. Həmin əsərində o, Şirvanı Albaniyanın tərkibində vermiş və Albaniyanı “yenilməz ölkə” kimi dəyərləndirmişdir. Yunan coğrafiyaşünası Eratosfenin yurdumuzu “Albaniya” adlandırmasını xatırladan müəllif, Strabonun və Ptolomeyin bu ölkə haqqında daha geniş məlumat verdiyini qeyd edir. C. Zeynalöglü yazır ki, Albaniyanın Qafqaz Azərbaycanında, yoxsa Dağıstanda olması haqqında mübahisələr uzun müddət davam etmiş, yalnız 1846-cı ildə

rus şərqşünası M.Yanovskinin tədqiqatlarından sonra Albaniyanın Azərbaycan olduğu bütün dünyaya bəyan edilmişdir. M.Yanovskinin bu mövqeyi B. Dorn tərəfindən də qəbul olunmuşdur. Beləliklə, Albaniyanın Dağıstan deyil, məhz “Qafqaz Azərbaycanı”, yəni Şimali Azərbaycan olması təsdiqlənmişdir [10, s.75].

C.Zeynaloğlu bu əsərində də ərəblərin Azərbaycanda məskunlaşdırılmasından bəhs etmiş və Şirvanşahlar dövlətinin əsasını qoymuş Məzyədilərin ərəbmənşəli olduğunu göstərmişdir [10, s.76].

AXC Dövlət Bankının müdiri vəzifəsində çalışmış, Sovet hakimiyyəti dövründə repressiyaya məruz qalmış M.H.Vəliyev (Baharlı) (1896-1937) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)” adlı əsərində Azərbaycanın polietnik mənzərəyə malik olduğunu ön plana çəkərək onu “etnoqrafik xəzinələr muzeyi” adlandırmışdır [19, s.20].

M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, qarqarların mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Qarqarları türklərə yaxın buraxmaq istəməyənlər onların dilində “boğaz səslərinin” üstün olmasını” əsas götürürlər. M.H. Vəliyev (Baharlı) da qarqarların (qarqaryerlərin) “dilin boğaz səsləri ilə zəngin olmasını” əsas götürərək bu dilin Qafqaz dillərindən, xüsusilə, ləzgi dillərindən ola biləcəyini ehtimal edir. Əlbəttə, bu tamamilə yolverilməzdir. Lakin o, əlavə edir ki, indi bizə məlum olan “Qarqar” adı daşıyan beş kənddə türklər yaşayırdı [19, s.21].

Xəzərlərin Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edən müəllif “xəzər” sözünün mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olduğunu bildirir. O, əlavə edir ki, “xəzər” (“xozar”, “kazar”) sözünün “qazax” (“qazak”, “kasoq”, “kazaq”) sözləri ilə bağlı olması və “qaçaq” türk sözündən yaranması haqqında ehtimallar da mövcuddur [19, s.33].

Sabirlər haqqında məlumat verən M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, elmi ədəbiyyatda Şabran şəhərinin adının da sabirlərlə bağlı olması haqqında fikirlər mövcuddur [19, s.36].

M.H.Vəliyev (Baharlı) kəngərlər haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Kəngərlərin adı, mənşəyi və Azərbaycanda məskunlaşması haqqında müxtəlif fikirlər, hətta rəvayət və əfsanələr də mövcuddur. M.H.Vəliyev (Baharlı) hesab

edir ki, tarixi mənbələrdə onlar həm də qanqarlar adlandırılmışdır. Sonrakı dövrlərdə qanqarlar bir neçə nəslə bölünmüşlər və onların əsas qolları Kəngərli, Qarapapaqlılar (Qarabökrələr), Cəirli və başqalarıdır [19, s.38-39]. Müəllifin yazdığına görə, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhər əhalisi əsasən peçeneqlərdən (kəngərlərdən) ibarət idi.

Müəllif öz əsərində bulqarlar haqqında da məlumat vermiş, Azərbaycan ərazisindəki bulqarlarla bağlı bir çox yer adlarını da qeydə alndığını göstərmişdir. Hal-hazırda da Azərbaycan ərazisində bulqarmənşəli toponimlərə rast gəlinir. Bunların sırasında “Bulqarçay”, “Bolqar”, “Bulqar”, “Bolqarkənd”, “Bolqar-Göytəpə” yer adlarını misal göstərmək olar [19, s.32].

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində qafqazdilli xalqlardan da bəhs etmişdir. “Avar” adının mənası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bu sözün “narahat”, “qızgın”, “davakar” “veyl” mənalı verən türk sözündən yarandığı ehtimal edilir. Bu adın mənasının bir çox qeyri-elmi izahları da məlumdur. M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, “xalqların böyük köçünün avarları ilə indiki avarların adının uyğun gəlməsi diqqəti cəlb edir” [19, s.24]. Avarların bir hissəsinin I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Azərbaycana köçürməsi haqqında fikirlər də mövcuddur [19, s.24].

M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, orta əsrlərdə ləzgilər də ölkəmizin etnik xəritəsində özünəməxsus yer tutmuşdur və “ləzgi” sözünün xüsusi mənasını tapmaq çətindir, ona “dağ sakini”, “quldur” mənası da verilmişdir. Lakin o, əlavə edir ki, Qafqazın dağlı xalqlarının məşhur bilicisi Uslara görə, bu adı onlara ərəblər verib və mənası “qeyri-müsəlman” deməkdir. Çünki ləzgilər uzun müddət ərəblərə qarşı çıxmışlar [19, s.23-24].

M.H.Vəliyev (Baharlı) buduqluları “xüsusi Qafqaz xalqları” ailəsinə daxil edərək yazırdı ki, buduqluların, eləcə də, qırız, cək, xınalıq və haput etnik qruplarının ləzgi xalqları ilə yaxın qohumluqları, hələlik qəti olaraq müəyyənləşdirilməmişdir [19, s.24-25].

Müəllif qafqazdilli etnoslar sırasında udinlərin də adını çəkir. M.H. Vəliyev (Baharlı) belə hesab edir ki, Nuxa və Ağdaş qəzalarının əhalisinin bir hissəsi türkləşmiş və müsəlmanlaşmış udinlərdən ibarətdir [19, s.50].

M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, ingiloyların etnik mənsubiyyəti və dili ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. O, ingiloyların “müsəlmanlaşdırılmış gürcülər” və dillərinin isə gürcü dilinin şərq qrupuna daxil olması haqqında mövcud konsepsiya ilə qismən razılaşıb [19, s.53].

M.H.Vəliyev (Baharlı) talışlar haqqında da məlumat vermişdir. O, bəzi alimlərin talışları Moisey Xorenatsinin əsərində adı çəkilən çoxqinlərlə bağlamaq cəhdlərindən də bəhs etmişdir [19, s.57].

M.H.Vəliyev (Baharlı) belə hesab edir ki, “tat” adı əslində müəyyən xalq deyil, həyat tərzini və sosial vəziyyəti göstərir. Belə ki, türk dilinin cığatay (çağatay) ləhcəsində bu söz əyanların yanında yaşayan, “təbəə - rəiyyət” mənasını verir. M.H. Vəliyev (Baharlı) əlavə edir ki, tatlar onlarla qonşuluqda yaşayan məsagetlərə, yəhudilərə, hətta ərəblərə də bu və ya digər şəkildə təsir göstərmək iqtidarında olmuşlar [19, s.58]. Tat dili İran dil ailəsinə daxil olan dialektlərdən biri sayılır. Lakin bu dilin lüğət tərkibində türk dillərinə məxsus çoxlu sözlərə rast gəlinir. Tatlar hal-hazırda Abşeronda, Şamaxıda, Xızıda, Dəvəçidə, Qubada, İsmayılıda yaşamaqda davam edirlər. İranda da tatlar yaşayan kəndlərə rast gəlinir. Azərbaycanda məskunlaşmış tatların bir qismi türkləşməyə məruz qalmışdır.

Azərbaycan ərazisində yəhudilərin də məskunlaşdığını qeyd edən M.H.Vəliyev (Baharlı) onların bir qisminin sonralar çar Rusiyası tərəfindən köçürüldüyünü göstərir. Belə güman edilir ki, Azərbaycan yəhudiləri başqa bir qrupu Assuriya hökmdarları tərəfindən əsir alınmış, əvvəlcə Assuriyada, sonra isə Midiyada məskunlaşmış yəhudilərin qalıqlarıdır [19, s.28-29].

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində ərəblərin Azərbaycanda həyata keçirdiyi köçürmə siyasətindən və bu siyasətin etnik nəticələrindən də bəhs etmişdir. O, bu köçürmənin nəticəsi olaraq indiyədək ölkəmizin ərazisində özündə “ərəb” sözünü əks etdirən kəndlərin olduğunu göstərir. “Seyidlər” kimi tanınan kəndlər də bu və ya digər şəkildə ərəblərlə əlaqələndirilir. Lakin M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, onların bir çoxunun ərəblərlə heç bir əlaqəsi yoxdur [19, s.51-52].

NƏTİCƏ

Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən AXC dövlət xadimlərinin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisi coğrafi və strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan torpaqları antik yunan-Roma, erməni, Suriya, Bizans və ərəb tarixçilərinin və coğrafiyaçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

AXC dövlət xadimlərinin əsərlərindəki, eləcə də onların istifadə etmiş olduqları yazılı qaynaqlardakı materialları təhlil və müqayisə etdikdən sonra Azərbaycanın hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi tarixinə, eləcə də, əhalinin etnik tərkibinə aid müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

AXC qurucuları və fəallarının əsərlərində qeyd edildiyi kimi, ilkin yazılı qaynaqların əhalinin etnik tərkibi və yerdəyişməsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda ziddiyyətli və qarmaqarışıqdır. Bu problem araşdırılarkən tədqiqatçının işini çətinləşdirən əsas məsələ müəlliflərin hər hansı bir ərazinin əhalisindən bəhs edərkən coğrafi və dini faktorları ön plana çəkməsidir. Bununla belə, həmin müəlliflərin əsərlərində bəhs edilən bir sıra hərbi-siyasi səhnələr müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

AXC dövlət xadimlərinin və onların istifadə etmiş olduqları mənbələrin təhlili əsasında qədim və orta əsrlər dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Həmin dövrdə Azərbaycan dedikdə, həm Arazdan cənubdakı, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla Dərbəndə qədər uzanan Arazdan şimaldakı ərazilər başa düşülürdü. Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığındakı olan əraziləri əhatə edirdi. Başqa sözlə, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı adı altında təqdim olunan ərazinin coğrafi həddləri onun türkmənşəli əhalisinin məskunlaşdığı etnik sərhədlərlə demək olar ki, üst-üstə düşürdü.

2. Erkən orta əsrlərdə şimal istiqamətindən Azərbaycan torpaqlarına daxil olan türkmənşəli tayfaların (hunlar, sabirlər, xəzərlər, bulqarlar)

bir hissəsi burada məskunlaşaraq yerli əhali adlanan əhali qaynayıb-qarışaraq regionda türk-mənşəli əhalinin xüsusi çəkisini daha da artırmışdır.

3. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhali əsasən, üç dil ailəsinin (türk, İran və Qafqaz) təmsilçiləri idi. Onların arasında ümumi şəkildə “türklər” adlandırılan xalqlar mütləq üstünlük təşkil edirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda baş vermiş döyüş səhnələrində ərəblərə qarşı vuruşan başlıca qüvvə türkmənşəli əhali olmuşdur.

4. Türklər Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq məskunlaşmış, erkən orta əsrlərdə hunların, sabirlərin və xəzərlərin, XI əsrdə isə səlcuqların axınları ilə onların rolu daha da artmışdır.

5. Bugünkü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi həm onun geosiyasi mövqeyi, həm də müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş imperiyaların köçürmə siyasəti ilə izah oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində olanda fars elementlərinin, Ərəb xilafətinin təsir dairəsində olanda isə ərəbdilli əhalinin ölkə ərazisinə köçürülməsi siyasəti yeridilmişdir. Bu isə öz növbəsində əvvəl iranmənşəli əhalinin, sonra isə ərəbdilli əhalinin Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşması ilə nəticələnmişdir.

AXC dövlət xadimlərinin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, bəhs olunan dövrlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurmaqla yanaşı, müasir dövrdə meydana çıxan və ya süni şəkildə yaradılan etnik xarakterli problemlərin həllində və aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeydşərtsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret nəticələrin ortaya çıxarılmasına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, Elm, 1989, 336 s.
2. Əl-Bəlazuri, Futuh əl-buldan. Beyrut, Daru-l-kutub-u-ilmiiyyə, 1420, 286 s.
3. Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs, Bakı, Elm, 2003, 172 s.
4. Cəlilov Firudin, Praazərbaycan teonimləri / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92-105.
5. Hacı S. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası əsasında) /Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016, s.167-176.
6. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, Elm, 1996, 229 s.
7. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1994, 248 s.
8. Mahmudov Y. M. “Dədə Qorqud kitabı” – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix / Dədə Qorqud dünyası, Bakı, 2004, s.18-35.
9. Məmmədzadə M. B. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya / “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 10, s.118-130.
10. Nəcəfli T.H. Cahangir Zeynaloğlunun “Şirvanşahlar yurdu” əsəri haqqında // AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. XXXIII c. Bakı: 2009, s.73-78.
11. Oder K. Azərbaycan, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982, 180 s.
12. Rəsulzadə, M. Ə. Qafqaz türkləri, Bakı, Təknur, 2012, 112 s.
13. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, Elm, 1990, 116 s.
14. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Azərnəşr, 1991, 232 s.
15. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan Tarixi, Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
16. Rüstəmov A. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1998, sayı 1-2, s.3-10.
17. Ət-Təbəri, Tarix əl-uməm və muluk. II c. Qahirə, (nəşr ili göstəriməmişdir).

18. Toğan Z. V. Ümumi türk tarihine giriş. C.1. En eski devirlerden 16. Asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 538 s.
19. Vəliyev M. H. (Baharlı). Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
20. Zeynaloğlu. C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
21. Федоров Я., Федоров Г. Ранние тюрки на Северном Кавказе, Москва, Издательство Московского университета, 1978, 296 s.
22. Феофилакт С. История. Перевод С.П. Кондратьева, Москва, Наука, 1957, 224 s.

Summary

Ramil Aghayev

Problems of ethnic history of Azerbaijan in the works of ADR'S statesmen

Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijan population are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.

Although many works about the history of ancient and medieval history of Azerbaijan have been written, some questions about the ethnic composition and language of the country's population have not yet been answered and no specific works have been written in this area. Although in some monographs and articles in the Soviet period were touched upon this issue, the historical facts were not taken into account, the ethnic composition and language of the population were distorted and clarified in conformity with a predetermined ideology and concept.

From this point of view, the study of the views of the ADR's statesmen on the ethnic history of Azerbaijan is of great interest and can contribute to illuminate these weakly studied issues as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the Azerbaijani population.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus, Kaspis, Turk, ethnos.

Резюме

Рамил Агаев

Проблемы этнической истории Азербайджана в трудах государственных деятелей АДР

Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являются одними из самых интересных и в то же время одними из самых сложных вопросов в исторической науке, ожидающих своего решения.

Не смотря что, по истории древней и средневековой истории Азербайджана написано много работ, некоторые вопросы об этническом составе и языке населения страны до настоящего времени не решены и в этой области не написано конкретных работ. Хотя в советский период в некоторых монографиях и статьях этот вопрос затрагивался, однако реальные исторические факты не учитывались, этнический состав и язык населения искажались и уточнялись в соответствии с заранее заданной идеологией и концепцией.

С этой точки зрения изучение взглядов государственных деятелей АДР по этническую историю Азербайджана представляет большой интерес и может способствовать более конкретному освещению этих малоизученных вопросов и устранению существующего пробела в изучении этнического состава населения Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Кавказ, хазары тюрк, этнос.